Н. В. Щербакова
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету,
канд. юрид. наук, доцент
А. Е. Ширніна
студентка Донецького національного університету

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕНТІВ ЗА ГРОШОВИМИ ЗОБОВ'ЯЗАННЯМИ

Ключові слова: виконання грошових зобов'язань, відповідальність за порушення грошового зобов'язання, проценти за користування чужими грошовими коштами, проценти річних від простроченої суми.

Належне виконання грошових зобов'язань має вагоме значення не тільки для встановлення відповідного товарно-грошового обігу між суб'єктами договірних зобов'язань та забезпечення їх майнових прав під час здійснення ними своєї діяльності, але й для ефективного функціонування кредитно-фінансової системи України [1, с. 110]. Проте, враховуючи низьку дисципліну виконання договірних зобов'язань, особливої актуальності набувають питання застосування до правопорушників відповідальності за неналежне виконання грошових зобов'язань, які виникають на практиці [2, с. 257], зокрема проблема застосування положень про проценти.

Метою статті є визначення правової природи процентів за грошовими зобов'язаннями; розмежування процентів за користування чужими коштами та процентів річних за грошовими зобов'язаннями.

В Цивільному кодексі України (далі — ЦК) [3] процентам присвячено дві статті: 536 та 625. Відповідно до ст. 536, за користування чужими грошовими коштами боржник зобов'язаний сплачувати проценти, якщо інше не встановлено договором між фізичними особами. При цьому розмір процентів за користування чужими грошовими коштами встановлюється договором, законом або іншим актом цивільного законодавства. В свою чергу ч. 2 ст. 625 передбачено, що боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Аналіз даних норм дозволяє зробити висновок про те, що фактично ЦК встановлює два види процентів: 1) проценти за користування чужими грошовими коштами (ст. 536) та 2) проценти річних від простроченої суми (ч. 2 ст. 625).

В науковій літературі немає єдності точок зору з приводу визначення правової природи процентів. Так, одні автори розглядають проценти як специфічний вид збитків (Д. Лавров [4, с. 149], О. Подцерковний [5, с. 313]) або визнають проценти неустойкою за порушення грошових зобов'язань (А. Попов [6, с. 54], Б. Хаскельберг, В. Ровний [7, с. 224], І. Легка [8, с. 14], Л. Тарасенко [9, с. 172]). Інші вчені стверджують, що проценти — це самостійна форма цивільно-правової відповідальності, яка відрізняється від неустойки та збитків (Л. Новосьолова [10, с. 58], В. Хохолов [11, с. 38], В. Вітрянський

© Н. В. Щербакова
© А. Е. Ширніна

[12, с. 557], О. Шаповалова [13, с. 217]) або вказують на те, що проценти — це є плата (винагорода) за користування капіталом, яка не є формою відповідальності (Л. Лунц [14, с. 97], Є. Суханов [15, с. 456–457]).

Як справедливо зазначає Л. Тарасенко, проценти за користування чужими грошовими коштами (ст. 536 ЦК) є самостійною цивільно-правовою категорією; платою (винагородою) за користування капіталом, яка не є формою відповідальності; вони не входять до складу збитків кредитора в їх юридичному розумінні та сплачуються разом із основним боргом [9, с. 144–145].

Економічна суть процентів (ч. 1 ст. 536 ЦК) є абсолютно однаковою та не змінюється від того, що було підставою виникнення грошового зобов'язання — договір чи позадоговірне зобов'язання, оскільки такі проценти є лише платою за користування чужими грошовими коштами. Загальна норма ст. 536 ЦК застосовується до всіх договірних (ст.ст. 692, 693, 694 ЦК) та позадоговірних (ст. 1214 ЦК) зобов'язань. Правову природу процентів за користування чужими грошовими коштами необхідно розглядати через економічну сутність грошей — приносити прибуток, а це в свою чергу не дозволяє визначити цю плату як санкцію у вигляді додаткового обтяження для боржника, що притаманно цивільно-правовій відповідальності. Крім того, ст. 536 ЦК застосовується тільки у разі, якщо відсутній факт прострочки грошового зобов'язання, а для сплати процентів за користування чужими грошовими коштами достатньо факту притримання боржником на свою користь грошей кредитора.

В той же час проценти річних від простроченої суми (ч. 2 ст. 625 ЦК) є формою цивільно-правової відповідальності за порушення грошового зобов'язання. Дана теза випливає із аналізу положень вищезазначеної статті, а саме: підставою сплати процентів річних є правопорушення — порушення грошового зобов'язання у вигляді прострочення платежу. На це вказує і Л. Новосьолова: «…підставою для стягнення процентів річних є саме правопорушення, а не будь-яка дія (чи бездіяльність), яка призвела до користування чужими грошовими коштами» [10, с. 53]. Крім того, сплата процентів річних являє собою додаткове зобов'язання до основного (грошового) зобов'язання, і, як наслідок, є обтяженням, таким собі додатковим тягарем для боржника. Також вагомим аргументом, на який вже неодноразово зверталась увага в юридичній літературі, є місцезнаходження ст. 625 в ЦК, а саме її розміщення в главі 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання».

Таким чином, проценти за користування чужими коштами та проценти річних за грошовими зобов'язаннями є абсолютно різними за своєю правовою природою та за формально-юридичними показниками. Проценти річних за ч. 2 ст. 625 ЦК є формою цивільно-правової відповідальності й застосовуються лише тоді, коли є підстава притягнення до цивільно-правової відповідальності — правопорушення (прострочка виконання грошового зобов'язання). В той час як проценти за користування грошовими коштами за ст. 536 ЦК — це є прибуток, який боржник зобов'язаний повернути кредиторові; такі проценти підлягають виплаті у всіх випадках незалежно від користування боржником чужими грошовими коштами, якщо інше не встановлено договором чи законом між фізичними особами, тобто незалежно від того, чи мала місце прострочка виконання грошового зобов'язання чи ні. У такий спосіб тут встановлюється презумпція: якщо особа користується чужими грошовими коштами, то вона зобов'язана сплатити проценти за це, якщо інше не встановлено договором. При цьому слід відмітити, що для юридичних осіб ця норма є імперативною.

Проте в юридичній літературі й досі триває дискусія з приводу правової природи процентів річних за грошовими зобов'язаннями, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК. Одні вчені стверджують, що проценти річних за грошовими зобов'язаннями необхідно розглядати як збитки у вигляді упущеної вигоди (В. Белов [16, с. 106], С. Лепех [17, с. 28], О. Подцерковний [5, с. 315]). Інші науковці висувають тезу про те, що процентам річних притаманні всі ознаки неустойки (Л. Тарасенко [9, с. 162]) або обгрунтовують думку про самостійну форму цивільно-правової відповідальності (В. Вітрянський [12, с. 560], О. Печений [18, с. 53–56]).

Судова практика з розгляду справ, пов'язаних із застосуванням заходів цивільно-правової відповідальності за порушення грошових зобов'язань, також є неоднозначною. Так, свого часу Вищий господарський суд України (далі — ВГСУ) визначив, що передбачені ст. 214 ЦК УРСР (тепер ст. 625 ЦК України) проценти річних за своєю правовою природою є неустойкою [19]. Слід зазначити, що така позиція позитивно сприймалась окремими судами під час прийняття рішень по конкретних справах. Але в той же час кваліфікація процентів річних як неустойки у формі пені тягне за собою відповідні наслідки практичного характеру, зокрема: спеціальний строк позовної давності; обмеження розміру пені, передбачене чинним законодавством; застосування судом права на зменшення суми неустойки, що підлягає стягненню.

У свою чергу кваліфікація процентів річних як неустойки у формі пені була критично сприйнята Верховним судом України (далі — ВСУ), який у справі від 18.02.2002 р. зазначив, що за ЦК неустойка має тільки дві форми: пеню та штраф. Таким чином, пеня (як одна із форм неустойки) не може мати іншої форми, зокрема процентів річних. Проценти є самостійною формою захисту цивільних прав, яка передбачена законом (ст. 16 ЦК). Додатково в постанові від 25.03.2002 р. підкреслюється, що три проценти річних стягуються тільки у разі прострочки виконання грошового зобов'язання. Ця норма передбачає спеціальну відповідальність, яка не ототожнюється із неустойкою і не належить до передбачених законом видів забезпечення виконання зобов'язань [20].

На цю обставину звертає увагу і суддя ВСУ Д. Д. Луспеник [21, с. 23–24], який зазначає, що визначення правової природи процентів річних за ст. 625 ЦК має не тільки теоретичне, але й практичне значення, зокрема впливає на розгляд таких справ як стягнення суми в період банкрутства підприємства або під час введення в банку мораторію щодо задоволення вимог кредиторів, так і на можливість застосування за аналогією положень ст. 551 ЦК з приводу зменшення розміру неустойки, враховуючи її компенсаційну природу.

На сьогоднішньому етапі розгляду справ, пов'язаних із застосуванням ч. 2 ст. 625 ЦК, в практиці ВГСУ та ВСУ встановлюється більш-менш однозначна позиція за даним питанням.

Так, постановою ВСУ від 15.11.2010 р. у справі № 3-11гс/10 було встановлено наступне: рішенням Господарського суду м. Києва від 22 грудня 2009 р. частково задоволено позов прокурора в інтересах держави в особі РДА до банку «К» про стягнення суми за договором банківського вкладу, при цьому відмовлено у стягненні інфляційних нарахувань на суму боргу та трьох процентів річних від простроченої суми з посиланням на те, що ці суми є штрафними санкціями, які протягом дії мораторію на задоволення вимог кредиторів не стягуються (ст.ст. 58, 85 Закону України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність»). Таке рішення було підтримано

постановою Київського апеляційного господарського суду від 23 березня 2010 р. та постановою ВГСУ від 20 липня 2010 р.

ВСУ, скасовуючи ухвалені у справі судові рішення, виходив із того, що за змістом ст. 625 ЦК наслідки прострочення боржником грошового зобов'язання у вигляді інфляційного нарахування на суму боргу та трьох процентів річних є не санкціями, а способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів й отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторові, а тому ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника та незалежно від сплати ним неустойки (пені) за порушення виконання зобов'язання (постанова від 15 листопада 2010 р. у справі № 3-11гс/10) [21, с. 24].

У свою чергу в Оглядовому листі ВГСУ від 29.04.2013 р. № 01-06/767/2013 «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» [22] в п. 9 передбачено наступне: «Право кредитора вимагати сплату боргу з урахуванням індексу інфляції та процентів річних є способом захисту його майнового права та інтересу, суть яких полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів внаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредитору (постанова ВГСУ від 01.11.2012 р. № 5011-32/5219-2012)[1].

Таким чином, грошова сума, визначена в ч. 2 ст. 625 ЦК України, фактично є платою за користування грошовими коштами як відповідний еквівалент їх вартості в майновому обороті. За своєю правовою природою, як слушно зауважує Д. Д. Луспеник, проценти та сума інфляційних виплат є спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності [21, с. 24], які не можуть бути віднесені ані до неустойки, ані до збитків. Тому положення ст. 551 ЦК до такої відповідальності застосовано бути не може та ця грошова сума не може бути зменшена в силу несумірності із наслідками порушення зобов'язання. Таку ж позицію підтримують і автори Науково-практичного коментаря до ЦК України під загальною редакцією І. В. Спасібо-Фатєєвої, зауважуючи, що до процентів річних не повинні бути застосовані обмеження, які передбачені для неустойки, оскільки ці поняття не є тотожними [23, с. 552].

Врешті-решт, всі крапки над «і» було розставлено в Постанові Пленуму ВГСУ від 17.12.2013 р. № 14 «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» [24], де стягнення процентів річних є заходом відповідальності за порушення грошового зобов'язання і одночасно способом захисту майнового права та інтересу кредитора, тобто зобов'язанням сплатити кошти; тоді як проценти, зазначені у ст. 536 ЦК України, — це плата за користування чужими коштами, в тому числі безпідставно одержаними, збереженими грішми (ст. 1214 ЦК України).

Проте не всі погоджуються із позицією ВГСУ та ВСУ щодо правової природи процентів річних за ст. 625 ЦК. Так, суддя ВСУ М. Гусак [25, с. 27] вказує на те, що

---

[1] Зазначену правову позицію наведено також у постановах Верховного Суду України від 20.12.2010 № 10/25, від 04.07.2011 № 13/210/10, від 12.09.2011 № 6/433-42/183, від 14.11.2011 № 12/207, від 23.01.2012 № 37/64.

нарахування трьох процентів річних на прострочену суму боргу повністю відповідає визначенню неустойки-пені; ознаки процентів за ч. 2 ст. 625 ЦК повністю відповідають ознакам неустойки-пені; відсутність назви процентів річних як неустойки в ч. 2 ст. 625 ЦК є законодавчим недоліком; не існує жодної відмінної ознаки між неустойкою-пенею за ст. 549 ЦК та ч. 2 ст. 625 ЦК.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження теоретичних засад та судової практики щодо процентів за грошовими зобов'язаннями доходимо наступних висновків.

1. Необхідно розрізняти два види процентів за ЦК України: проценти за користування чужими грошовими коштами (ст. 536) і проценти річних від простроченої суми (ч. 2 ст. 625). Проценти річних є формою цивільно-правової відповідальності і одночасно способом захисту майнового права та інтересу кредитора; вони застосовуються лише тоді, коли є підстава притягнення до цивільно-правової відповідальності — правопорушення (прострочка виконання грошового зобов'язання). В той час як проценти за користування грошовими коштами — це є прибуток, який боржник зобов'язаний повернути кредиторові; плата за користування чужими коштами, в тому числі безпідставно одержаними, збереженими грішми; такі проценти підлягають виплаті у всіх випадках незалежно від користування боржником чужими грошовими коштами, якщо інше не встановлено договором чи законом між фізичними особами, тобто незалежно від того, чи мала місце прострочка виконання грошового зобов'язання чи ні.

2. Остаточне вирішення питання щодо правової природи процентів річних має бути здійснено на законодавчому рівні шляхом внесення відповідних доповнень до ст. 625 ЦК, в якій передбачити, що проценти річних є способом захисту майнового права та інтересу кредитора і відповідним заходом відповідальності за порушення грошового зобов'язання.

Внесення відповідних доповнень до ЦК України знімить суперечності та дискусії, що тривають в науці та мають місце на практиці, унеможливить застосування до процентів річних за невиконання грошових зобов'язань положень про зменшення розміру неустойки (пені), сприятиме однаковому розумінню і застосуванню відповідних норм і, як наслідок, належному захисту законних прав та інтересів суб'єктів за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань.

---

1. *Боднар Т. В.* Особливості виконання грошових зобов'язань у цивільному праві України / Т. В. Боднар // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченко. — 2004. — № 60–62. — С. 110–113.

2. *Сальникова Г. І.* Деякі проблемні питання застосування господарських санкцій за порушення договірних грошових зобов'язань / Г. І. Сальникова // Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». — 2012. — № 2(9). — С. 257–264.

3. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року* // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40. — Ст. 356.

4. *Лавров Д. Г.* Денежные обязательства в российском гражданском праве / Д. Г. Лавров. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. — 250 с.

5. *Подцерковний О. П.* Грошові зобов'язання учасників господарських відносин: дис. … доктора юрид. наук за спец.: 12.00.04 / Подцерковний О. П. — Одеса, 2006. — 527 с.

6. *Попов Ю.* Правова природа так званих «процентів річних» / Ю. Попов // Юридичний журнал. — 2002. — № 3. — С. 54–58.

7. *Хаскельберг Б. Л.* Индивидуальное и родовое в гражданском праве / Б. Л. Хаскельберг, В. В. Ровный — М.: Статут, 2004. — 236 с.
8. *Легкая И.* Спорное положение о «трех процентах» / И. Легкая // Юридическая практика. — 21 сентября 2004 г. — № 38. — С. 14.
9. *Тарасенко Л. В.* Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань: дис. … канд. юрид. наук за спец. 12.00.03 / Тарасенко Л. В. — К., 2006. — 211 с.
10. *Новоселова Л. А.* Проценты по денежным обязательствам / Л. А. Новоселова — М.: Статут, 2000. — 176 с.
11. *Хохлов В.* Ответственность за пользование чужими денежными средствами / В. Хохлов // Хозяйство и право. — 1996. — № 8. — С. 38–48.
12. *Брагинский М. И.* Договорное право: общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский — М.: Издательство «Статут», 1997. — 848 с.
13. *Шаповалова О. І.* Юридичні умови застосування неустойки, процентів як мір цивільно-правової відповідальності / О.І. Шаповалова // Вісник господарського судочинства. — 2004. — № 3. — С. 217–220.
14. *Лунц Л. А.* Деньги и денежные обязательства. Юридическое исследование // Л. А. Лунц. — М.: Статут, 1999. — С. 27–144.
15. *Гражданское право:* учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. — В 2 т. Том 2. — М.: Издательство БЕК, 2000. — 552 с.
16. *Белов В. А.* Денежные обязательства / В. А. Белов. — М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. — 237 с.
17. *Лепех С.* Окремі проблеми майнової відповідальності за кредитним договором / С. Лепех // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 12. — С. 28–30.
18. *Печений О.* Проблеми відповідальності за порушення грошових зобов'язань / О. Печений // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 3. — С. 53–56.
19. *Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів:* Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 29.08.2001 р. № 01-8/935 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_935600-01
20. *Постанови Верховного Суду України та Вищого господарського суду України:* Випуск 1 / За заг. ред. В. Т. Маляренка. — К.: ІнЮре, 2003. — С. 116–117.
21. *Луспеник Д. Д.* Договір позики: деякі питання теорії та судової практики / Д. Д. Луспеник // Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 4(128). — С. 16–24.
22. *Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань:* Оглядовий лист Вищого господарського суду України від 29.04.2013 р. № 01-06/767/2013 // Вісник господарського судочинства. — 2013. — № 3. — Ст. 84.
23. *Цивільний кодекс України:* Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 7: — Загальні положення про зобов'язання та договір / За ред. проф. Ф. В. Спасибо-Фатєєвої. — Серія «Коментарі та аналітика». — Х.: ФО-П-Лисяк, 2012. — 736 с.
24. *Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань:* Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. № 14 // Вісник господарського судочинства. — 2014. — № 1. — С. 22.
25. *Гусак М.* Правова природа відповідальності за протермінування виконання грошового зобов'язання / М. Гусак // Юридичний журнал. — 2011. — № 9(111). — С. 22–32.